

Cürcânî’de Atom Kavramı ve Felsefesi

Vural BAŞARAN*

Makale Geliş / Recieved:14.03.2019
Makale Kabul / Accepted:17.06.2019

Öz

Bu çalışmada Antik Yunan ve Hint atomcu görüşlerinin gelişimi kısa bir biçimde özetlenmiştir. Bu konudaki genel eğilimler açıklanmıştır. İslamiyetin teşekkülünden sonra İslam düşüncesine atomcu fikirler de girmeye başlamıştır. İslam düşüncesinde önemli bir yere sahip olan kelâm ilmi üzerine çalışanların önemli bir kısmı bu görüşü sahiplenmişlerdir. Araştırmacılar İslam atomculuğunun menşei konusunda bir fikir birliğine varamamışlardır. Bazı yazarlar bu atomculuğun Hint kökenli olduğunu iddia ederken bazıları Yunani atomculuğunun etkili olduğunu iddia etmişlerdir. Bir diğer grup ise kelam atomculuğunun müstakilen inşa edildiği fikrinde birleşmiştir. Çalışmanın ana konusu İslam kelamcılarında Seyyid Şerif Cürcânî’nin, İcî’nin el-Mevâkıf adlı eserine yazdığı hacimli şerhindeki “atom” kavramının nitelikleridir. Cürcânî’de “atom”un nitelikleri verilerek bu ontolojik bakışın klasik fizikteki yerinin tartışılmasıyla çalışma tamamlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Seyyid Şerif Cürcânî, Atomculuk, Kelam Atomculuğu, Şerhu’l Mevâkıf.

The Concept And Philosophy Of Atom In Curcani

Abstract

In this study, I have briefly summarized the development of atomic views in Ancient Greeks and Indians. I explained the general tendencies in this regard. An important part of Islamic theologian embraced atomic views. The researchers could not agree on the origin of Islamic atomism. Some authors claim that this atomism is of Indian origin, while others claim that Greek

* Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı. vbasaran@ankara.edu.tr. Orcid: 0000-0002-2721-5234.

Künye: BAŞARAN, Vural. (2019). Cürcânî’de Atom Kavramı ve Felsefesi. *Dört Öge*, 15, 111-122. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

atomism is influential. Another group united the idea that kalam atomism was built independently. The main topic of the study is to determine the characteristics of the concept of "atom" in the Seyyid Şerif Cürçânî's voluminous commentary of İcî's al-Mevâkıf. I completed the study with the discussion of the place of this ontological view in classical physics by describing the qualities of "atom" in Cürçânî.

Keywords: Seyyid Serif Curcani, Atomism, Kalâm Atomism, Serhul Mevakif.

Giriş

Yunancada bölünemez en küçük parça anlamına gelen atom (ἄτομος)¹, ilk olarak felsefi bir problem olarak Yunan ve Hint düşüncesinde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan Yunan atomculuğunun en bilinen temsilcileri Leukippos (MÖ IV. yüzyıl), Demokritos (MÖ IV. yüzyıl) ve Epikouros'tur (MÖ IV.- III. yüzyıl). Bu filozoflar her şeyin kökeninin bölünemez parçalardan oluştuğu konusunda fikir birliğine vararak sistematik ve detaylı bir doğa felsefesi geliştirmişlerdir (Berryman, 2016). Atomcular etik, teoloji, siyaset felsefesi ve epistemolojilerini de bu fiziksel sisteme göre inşa etmişlerdir (Berryman, 2016).²

Yunan filozoflar, atomların doğaları gereği değiştirilemeyeceğini, sadece boşlukta hareket edip, farklı kümeler halinde birleşebileceklerini söylemişlerdir. Bölünemez en küçük parçaların 'boşluklar' tarafından ayrıldıklarını ve birleşemediklerini; bundan daha ziyade birbirlerine çarptıklarında birbirlerini sektirdiklerini ifade etmişlerdir.

Romalı biyografi yazarı Diogenes Laertius (MS III. yy), Leukippos'un görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

"Evren boştur ve cisimlerle doludur. Cisimler boşluğa girip birbirlerine dolanınca, dünyalar oluşur. Bunların büyüme yolundaki devinimlerinden yıldızların özü oluşur. Güneş ayın çevresinde büyük çember üzerinde devinir; yer merkezde hızla çevrilerek aslı durur; biçimi tambura benzer. Ana ilke olarak atomları koyan ilk düşünür Leucippus'tur" (Laertius, 2010, s. 433).

Leukippos'un öğrencilerinden Demokritos, bir fragmanında "yalnızca uzlaş (convention) yoluyla algılanan renkler ve tatlar ile gerçekte var olan atom ve boşluk "arasında bir ayırım yaparak (Pasnau, 2007, s. 103) atom ve boşluğun gerçek geri kalan bütün arazların ise bir uzlaş olduğunu ifade etmiştir. Görüşlerini Laertius şu şekilde aktarmıştır:

1 Atom kavramının kullanımı ve kökenine dair bkz: (Liddell & Scott, 1940)

2 Presokratik doğa felsefesinin son, Antik Yunan atomculuğunun ilk temsilcileri olan Leukippos ve öğrencisi Demokritos, materyalist düşünce tarihi bakımından da önemli bir yere sahiptir (Arslan, 2008, s. 312).

“Evrenin ana ilkesi atomlarla boşluktur, bunun dışındaki her şey, var sanılan şeylerdir; dünyalar sonsuzdur, doğar ve yok olurlar. Hiçbir şey yoktan var olmaz ve yoklukta yok olmaz. Atomlar büyüklük ve sayıca sonsuzdur, evrende burgaç içinde dönerek devinirler. Böylece, ateş, su, hava ve toprak gibi bütün oluşumlar ortaya çıkar; çünkü bunlar da birtakım atomların kümelenmesidir; bu atomlar sert oldukları için etkilenmez ve değişmezler, Güneşle ay böyle düz ve küresel (atom) kitlelerinden oluşmuştur, ruh da aynı şekilde; ruhla akıl aynı şeydir” (Laertius, 2010, s. 438).

Bir diğer Yunan atomcusu Epikouros insan, deneysel bilgi teorisi, atomcu materyalist doğa anlayışı ve evrimin doğalcı yaklaşımı gibi farklı alanlarda çalışmalar yaparak felsefesini şekillendirmeye çalışmıştır (Konstan, 2018). Cicero'ya göre Demokritos fiziği ile Epikouros'un fiziği arasında pek büyük bir fark yoktur:

“...Epikouros övündüğü fizikte tamamiyle bir yabancısıdır. Çoğu Demokritos'a aittir, nerede ondan ayrılır, onu düzeltmek isterse orada berbat eder...” (Akartan: (Marx, 2013, s. 18))

Demokritos ile Epikouros'un atomların hareketleri ile ilgili görüş ayrılığı atomun düz çizgiden sapması konusunda kendini gösterir. Epikouros atomların boşlukta üçlü bir harekete sahip olduklarını söyler. Birincisi atomun çizgideki düşme hareketidir, ikincisi atomun düz çizgiden ayrılması hareketiyle oluşur ve sonucusu pek çok atomun itmesi ile ortaya çıkar. Bunlardan ikincisi, yani düz çizgiden ayrılma/sapma hareketi Epikouros'u Demokritos'tan ayırır (Marx, 2013, s. 63). Yunanî atomculuğun kökleri sözünü ettiğimiz bu filozofların çalışmaları ile şekillenmiştir.

Yunan kıyılarından uzakta Hindistan'da da Antik Hint atomculuğu karşımıza çıkar. İlk temsilcilerinden birisi Vaisheshika okulunun kurucusu olan Kanada'dır (MÖ 2.yy). Vaisheshika Sutra öğretisi pluralistik gerçekçi bir sistemdir. Bu sistemin temelinde öz ve nitelikler tartışması yer alır. Bu sistemde, doğadaki her şey dokuz tür özden birine indirgenebilir. Bunlar: toprak, su, hava, ateş, eter, uzay, zaman, kendilik ve zihindir. Bu söz konusu özler bir tür atomdur. Toprak, su, ateş ve hava maddesel atomlar, eter, uzay, zaman, kendilik ve zihin maddesel olmayan atomlardır. Bütün atomlar sonsuzdur (eternal) (Hamilton, 2001, s. 72-73).

“Bütün özler (substance) atomik formlardan meydana gelir, her bir atom sonsuzdur ve parçalanamaz. Farklı oranlarda birbirleriyle karışan bu atomlar, sonlu (finite) ve yapıtaşları olan atomlara indirgenebilen evrendeki bütün nesnelere meydana getirirler. Toprak, su, hava ve ateş maddi özlerden oluşur, buna karşın uzay, zaman, kendilik ve zihnin atomları maddi değildir” (Hamilton, 2001, s. 74).

İslam atomculuğunun menşei konusunda bu iki atomculuk anlayışı üzerinden araştırmalar ve tartışmalar devam etmektedir. Hint ya da Yunan atomculu-

ğunun tesirinin daha fazla olduğunu iddia edenlerle, kelimcilerin müstakilen bir atom görüşü ortaya koyduğunu iddia edenler arasında ihtilaf vardır.³ Çalışmada bu tartışmalara girmeden, Kelam atomculuğunun genel özellikleri verilip, Cürcânî'nin bu konu hakkındaki görüşleri aktarılacaktır.

Kelâm Atomculuğu

İslam felsefesinde tümel bilgiye ulaşmak için temel olarak kullanılan iki yöntem vardır. Bu iki yöntem dört farklı grupla temsil edilir. Bunlardan ilki bilgiye ulaşmak için nazar ve istidlalin en uygun yol olduğunu söyleyen mütekellimler ve meşşai filozoflardır. Seyyid Şerif Cürcânî'ye göre mütekellimler ilkelerini dini naslardan alıyor olmalarıyla meşşailerden ayrılırlar. İkinci yöntem ise riyazet ve mücahedeyle doğru bir yöntem olarak gören sufiler ve işrakilerdir (Türker, 2015, s. 22). Bütün bu kollar da kendi içlerinde alt dallara ayrılırlar. Ancak yine de merkez doktrinleri ayrılık arz eder ve temel bazı ilkeleri vardır. Mütekellimler için bu ilkelere en temel olanı yaratıcının kadir-i mutlak oluşudur:

“...bu ilke Tanrı'nın zatıyla zorunlu kıldığı ve ilk neden olduğu ilkelerine karşı, Tanrı'nın bir irade ve kasıtle fiil yaptığını ve âlemin illeti değil, faili olduğu anlamına gelmektedir. Bütün kelimcilerin görüş birliği ettiği ve açıkça dile getirdiği bu ilke, birincisi Tanrı'nın yetkinliği, ikincisi âlemin yaratılması ve üçüncüsü ise Tanrı-âlem ilişkisi ve âlemi oluşturan mevcutların birbirleriyle ilişkisi hususunda üç ilkeyi doğurmaktadır” (Türker, 2015, s. 23).

Yukarıda verdiğimiz temel ilke etrafında görüşlerini ve kozmolojilerini oluşturan kelam öğretisi genel özellikleri itibarıyla üç döneme ayrılmaktadır. “Erken dönem”, “klasik dönem” ve “müteahhir dönem” olarak adlandırılan bu devirlerden ilkinde atomculuk kelamın tek fizik öğretisi değilken, ikincisinde ortaklaşa benimsenen bir paradigma halini almıştır. Son dönemde ise bütünüyle ortadan kalkmasa da etkinliğini yitirmiş görünmektedir (Bulğen, 2018, s. 117).

Miladi VIII. yüzyılda ortaya çıkan kelam felsefesinin temel ilkesi “cevherlerin ve arazların hâdis oluşuyla âlemin hâdis oluşu ve buna bağlı olarak Allah'ın varlığını kanıtlamaktır”⁴ (Günaltay & Bayın, 2008, s. 42).

Atomcu görüşleri bu merkez doktrin etrafında biçimlenen mütekellim atomculuğunun ilk örneğini VII. yüzyılda yaşamış olan Mutezile ekolü mensubu

3 Bu konudaki görüşlerin karşılaştırmalı eleştirileri için bk. (Günaltay & Bayın, 2008); Hint atomculuğunun daha etkin olduğu görüşün bir savunusu için bkz: (Pines, 2017); Bu konu hakkında Mehmet Bulğen'in görüşleri için bk. (Bulğen, 2018, ss. 133-142). Diğer görüşler için bk. (Karadaş, 2004); (Dhanani, 2011).

4 Yunan atomculuğu ile İslam atomculuğu arasındaki en temel farklardan birisi burada yatar. Yunan atomculuğunun materyalist teorisi ile arasındaki farkı anlamak için Lucretius'un şu dizelerine bakmak yeterli olacaktır: İlkemiz şu olacak konuya girerken: Hiçten hiçbir şey yaratılmaz tanrısal güçle. (Aktaran: (Bolles, 1999, s. 472)

Ebu'l Huzeyl el-Allaf'ın (?-850) verdiği yaygın bir kanıdır (Karadaş, 2004, s. 68). Eşâri kelamına atomculuğu dâhil edip özgün bir şekilde ele alanın ise el-Basrî el-Bâkılânî (?-1012) olduğuna dair güçlü bir inanç vardır (Karadaş, 2004, s. 69).

Günaltay, Kelamcılarının tasvir ettiği doğayı şu şekilde özetlemiştir:

- 1) Cisimler atomlardan oluşmaktadır.
- 2) Cisimler birbirlerine benzerler.
- 3) Atomlar fiilen sonsuzdur.
- 4) Kâinat, varlık ve zaman bakımından hâdistir.
- 5) Boşluk vardır.
- 6) Mekânda mesafe soyut bir kuruntudur.
- 7) Arazlar hâdistir ve iki zamanda var olmaya devam etmesi imkansızdır (Günaltay & Bayın, 2008, ss. 48-50).⁵

Kelam düşüncesinde atom kavramı, cevher ve araz⁶ teorisine dayanır. Buna göre: “dışsal varlığın öncesi ya yokluktur ya da değildir. Varlığın öncesi eğer yokluk değilse varlık ezeldir. Eğer öncesi yokluk ise varlık hâdistir. Hâdis varlık bizzat uzamlıdır. Yani kendisine bizzat duyusal işaretle işaret edilebilir, bu cevherdir. Ya da bizzat yer kaplayan şeyde bir durumdur, bu da arazdır” (Günaltay & Bayın, 2008, s. 63) Cevher-i ferd diğer bir deyişle cüz'-ü la yeteazzâ bölünemeyen en küçük birim olarak cisimleri oluşturur. Burada bölünemekten 1-Kesilme, 2-Kırma, 3-Vehmi ve 4-Varsayımsal olarak bölünemezlik kastedilmiştir (Günaltay & Bayın, 2008, s. 64). Cisimler, bu bölünemeyen cüzlerin birleşmesi ile oluşur. Tüm kopuş ve bozuluşlar da ayrışma demektir. Atoma dair bu anlayış şu iki ilkeye dayanır (Günaltay & Bayın, 2008, s. 65):

- 1) Cisimler bölünmeyi kabul eder ve bölünebilen şeylerin parçalarının olması zorunludur.
- 2) Cisimlerin bölünmeden dolayı ortaya çıkan parçaları sonludur.

Mütekellimler öncelikle cisimlerin bölünebilirliği yönünden atomun var-

5 Maimonides (Musa ibn Meymun) klasik dönem mütekellimlerin on iki tane genel önerme sunduklarını ifade etmiştir. Bunlar: 1) Atomun (cevher-i ferd) ispatı, 2) Boşluğun varlığı, 3) Zamanın, bölünemeyen anlardan oluşması, 4) Cevherlerin arazlarla birlikte var olduğu, 5) Arazların atomlardan ayrılamayacağı, 6) Arazların ardışık anlarda varlığını sürdüremeyeceği, 7) Yetilerin cisimlerde mevcut olduğu ve Allah tarafından yaratılmış arazlar olduğu, 8) Evrende cevher ve arazlardan başka bir şey olmadığı ve şekillerinin de araz olduğu, 9) Arazların birbirlerini taşıyamayacağı, 10) Mümkün varlığın tasavvuru ile onun gerçek varlığı arasında mutabakat aranmayacağı, 11) Sonsuzun bilkuve ve bilfil olarak imkansızlığı ve 12) Duyuların yanılabilirliğidir (Moses, 2017).

6 Cevher ve araz teorileri hakkında da muhtelif görüşler vardır. Hişâm b. Hakem (?-795) ve Ebübekir el-Esamî (?-815) evrenin cisimlerden oluştuğunu; Dırâr b. Amr (?-815) ve Hüseyin en-Neccâr evrenin arazlardan teşekkül ettiğini; Ebü'l-Hüzeyl el-Allaf (?-849) ise evrenin cevher ve arazlardan oluştuğunu savunuyordu. (Altaş, 2015, s. 85)

lığını kanıtlamışlardır. İkinci olarak noktanın varlığı açısından atomlar kanıtlanmıştır ve üçüncü olarak da hareket, zaman ve mekân açısından atomların varlığı delillendirilmeye çalışılmıştır. Son olarak kelim filozofları, atomculuğun zorunlu bir sonucu olarak boşluk fikrini de kabul etmiştir.

Eş'arî, kendinden önce gelen kelim öğretisini derleyip toplayarak daha sistematik bir hale getirmiştir. Öğrencileri tarafından görüşleri geliştirilerek Eş'arî kelamı baskın bir öğreti haline gelmiştir. Bu ekole göre cisim hakkındaki görüşler şu yedi grupta sınıflandırılmıştır (Pretzl, 2015, s. 563):

- “1) Cisim cevherdir, arazların taşıyıcısıdır. Cevher ve cisim muadil kavramlardır.
- 2) Bazı Bağdatlılar cismin varlığını en az iki atomun veya sadece iki atomun bir araya gelmesinde ve birleşmesinde görüyorlar.
- 3) Ebu'l-Huzeyl'e göre cisim, sağ ve solu, ön ve arkası, yukarı ve aşağısı olan şeydir. İki atom uzunluğu, iki atom genişliği, iki atom derinliği oluşturur.
- 4) Kelâmcıların daha büyük çoğunluğu cismi, uzun, geniş ve derin olan şey olarak tanımlıyorlar.
- 5) Hişam b. el-Hakem'e göre cisim, uzun, geniş ve derin olandır. Cisim, mevcut ve şey muadil kavramlardır. Böylece Tanrı da, var olduğundan, cisimdir ve arazlar da cisimdir.
- 6) Abbas b. Süleyman'a göre cisim, cevher ve ondan ayrılamayan arazlardan oluşur. Cisim mekândır.
- 7) Dırâr b. Amr'a göre cisim bir sürü arazların bir araya gelmesiyle oluşur (Pretzl, 2015, ss. 563-564).”

Bulğen, klasik dönemde Mutezile ve Ehl-i Sünnet kelimcilerini dikkate alarak “yer kaplayan atom”un on iki temel özelliğini şu şekilde verir:

1. Daha büyük bir üniteyi diğer atomla birleştirerek oluşturur;
2. Boşluğun bir kısmını doldurur;
3. Boşlukta kapladığı kısmın dışından ölçülebilir;
4. Kendi işgal ettiği yerde başka bir atomun yer tutmasını engeller, dolayısıyla tek bir boşlukta iki atomun olması (müdâhele) söz konusu değildir;
5. Çeşitli arazların kendisine ilişmesini mümkün kılar;
6. İki zıt arazi aynı anda taşınması mümkün değildir;
7. Zâtî ağırlığı vardır ve bu araz değildir;
8. Birinin diğerinden daha ağır ve daha hafif olması mümkün değildir;
9. Tamamı aynı cins ve birbirlerine her yönüyle denktir;
10. Bir cevherin hareket sükûn, birleşme ayrılma arazlarından müstağni olması mümkün değildir;

11. Arazlar, varoluşsal açıdan iki ânu devam ettirmezler, zamanın her bir anında varlığa gelirler ve varlıktan çekinirler. Varlıklarını sürdürmele Tanrı'nın onları yeniden yaratmalarına bağlıdır;
12. Cevher görmek ve dokunma duyularıyla algılanabilir (Bulğen, 2018, ss. 195-196).

Cürcânî'de Atom Kavramı

Seyyid Şerif Cürcânî, 23 Şubat 1340 yılında Cürcân'da dünyaya gelmiştir. Hz. Muhammed'in soyundan gelen Muhammed bin Zeyd'in on üçüncü göbekten torunu olduğu için Seyyid Şerif unvanı ile anılır. er-Râzi et-Tahtânî'nin mantığa dair eserini bizzat kendisinden okumak için onun yanına gitmiştir. Bir müddet sonra ileri yaşından dolayı hocası onu Mısır'a Mübârek Şah'ın yanına mantık eğitimi görmesi için göndermiştir. Molla Fenârî, Şeyh Bedreddin, hekim Hacı Paşa gibi isimlerle sınıf arkadaşlığı yapmıştır. Şiraz ve Semerkant'ta hocalıklar yapmış, diğer âlimlerle tartışmalar girmiştir. Semerkant'tayken tasavvufa ilgi duymuş Nakşibendî tarikatına girmiştir. 1413 yılında Şirâz'da hayata gözlerini yummuştur (Gümü, 1993, s. 135).

Cürcânî kelâm, Arap dili ve edebiyatı, felsefe, mantık, astronomi, matematik gibi pek çok alanda telif eserler vermiş ve şerhler yazmıştır. Gümü, Cürcânî için yaptığı şu tespit onun etkisini ortaya koymaktadır:

“Arap dili, feraiz ve kelamla ilgili eserleri medreselerde nesilden nesile intikal ederek el kitabı haline gelmiş, kendisi ulema arasında büyük bir itibar kazanarak otorite sayılmış görüşleri medreselerin ilmi ve fikri hayatında asırlarca süren tesirler meydana getirmiştir. Anadolu, İran, Türkistan ve Hindistan'da yetişen âlimlerden bir kısmının icazetnamesinin ilmi silsile itibarıyla Cürcânî'ye, bir kısmının Teftazani'ye bağlı olması bu hususu teyit eder mahiyettedir.” (Gümü, 1993, s. 135)

Seyyid Şerif Cürcânî'nin eserlerinden meşhuru ve belki de en etkili Adudüddin el-İcî'nin *el-Mevâkıf* adlı kitabına yazdığı şerhtir. “İslam âlimlerinin Cürcânî'nin şerhi üzerine pek çok hâşiye ve ta'likat yazmış olmaları, *el-Mevâkıf* kadar şerhinin de İslam düşünce geleneğinde önemli bir yere sahip bulunduğunu göstermektedir.”⁷

Cürcânî, İcî'nin *Mevâkıf* adlı çalışmasına ontolojiden epistemolojiye ve teolojiye kadar geniş bir yelpaze içerisinde, hacimli bir şerh yazmıştır. Bu kitapta kelâm atomculuğunun detaylı bir tasviri ve tarihi sunulmuştur.

Seyyid Şerif Cürcânî'nin, *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eseri Türkçeye Ömer Türker tarafından çevrilmiştir. Eser üç cilt olarak basılmıştır. İlk cilt epistemoloji, ikinci cilt ontoloji ve son cilt ilahiyat problemlerini içermektedir.

7 Söz konusu bu hâşiye ve ta'likâtlar için bk. (Sinanoğlu, 2004)

Eserin ikinci cildinin dördünü mevkıfı cevher konusuna ayrılmıştır. Buradaki 3. maksat basit ve bileşik cisimleri konu edinmektedir. Cürcânî'ye göre, o dönemde yaşayan düşünürler cismi basit ya da bileşik olarak ikiye ayırmışlardır. Bunlardan “bileşik cismin muhtelif parçaları, beraberce bilfiil mevcut ve sonludur. Buna örnek canlıdır” (Cürcânî, 2015, s. 764) diyen Cürcânî bu bahiste bunlardan değil basit cisimlerden bahsedeceğini bildirir.

Basit cisimler için dört farklı akli görüş vardır. Bunlar:

1) Kelamcıların çoğunun kabul ettiği ve varsayılabilecek parçaların hepsinin bilfiil mevcut ve sonlu olduğunu bildiren görüştür. Bu cisim kesinlikle bölünemeyen parçalardan oluşur. Bu görüşe göre sözkonusu parça kesme, kırma yoluyla bölünemeyeceği gibi vehmen ya da aklen de bölünemezler (Cürcânî, 2015, s. 764).

2) Antik dönem filozoflarından Anaxagoras⁸ ve Mu'tezililerden Nazzâm'ın kabul ettiği ve bütün parçaların bilfiil ve sonsuz olduğu kabulüdür. Burada da ilk görüş gibi parçaların bölünmesi imkânsızdır (Cürcânî, 2015, s. 766).

3) Şehristânî'ye nispet edilen üçüncü görüşe göre parçalar bilkuvve ve sonludurlar (Cürcânî, 2015, s. 766).

4) Filozofların görüşüne göre ise bütün parçalar bilkuvve ve sonsuzdurlar (Cürcânî, 2015, s. 766).

Cürcânî, İcî'nin verdiği bu dört görüşe bir de ekleme yapmıştır. Bu da Democritus'un görüşüdür. Democritus'un görüşüne göreyse basit cisimler “bilfiil bölünemeyen ama varsayımsal olarak bölünebilen” küçük cisimlerdir (Cürcânî, 2015, s. 768). Hem Anaxagoras'ı hem de Democritus'u şerhe eklemesi Cürcânî'nin İcî'ye nisbetle Antik Yunan filozoflarını daha iyi tanıdığı ifade edilebilir.

Cevher-i Ferdin Özellikleri

Kelamcılara göre, cismin bölünmesi bölünme kabul etmeyen bir sınırdadır. İşte bu cevher-i ferttir (Şehristânî, 2012, s. 155). Seyyid Şerif Cürcânî, *dördüncü mevkıf: cevherler* başlığı altında bu konuyu işlemiştir. Cürcânî'ye göre cevher bizzat yer kaplayan bir mevcuttur. Buna karşın filozoflar cevheri dış dünyada var olduğunda bir konuda bulunmayan mahiyet olarak görmüşlerdir (Cürcânî, 2015, s. 737). Filozoflar bölünemeyen cevheri reddettiklerinden dolayı “eğer başka bir cevhere yerleşmişse cisimsel veya türsel bir suret; eğer bir suretin mahalli ise heyula; eğer bu ikisinden birleşirse cisimdir” diyerek cevheri taksim etmişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 738). Bu görüş cevher-i ferdin reddedilmesini zorunlu kılar. Çünkü cevher-i fert reddedildiği takdirde ancak başkasına yerleşenin cevher olabileceği açıklanabilir (Cürcânî, 2015, s. 738).

8 İcî burada Anaxagoras'ın adını zikretmemiştir. Bu eklemeyi Cürcânî şerhinde yapmıştır.

Mütekellimlerin çoğuna göre cismin oluşabilmesi için birbiriyle telif⁹ olması iki parça gerekir. Kâdî Bâkîllânî ve takipçilerine göreyse cisim bu iki parçadan her biridir. Cürçânî iki parçanın toplamının cisim olduğunu düşünen kanatta yer almaktadır (Cürçânî, 2015, s. 742). Dolayısıyla tek bir cevher-i ferd cisim oluşturmaz.

İkinci olarak cevher-i ferdin şekli yoktur. Bu konuda kelimcülerin görüş birliği vardır. Bununla beraber bazı kelimcüler ve Âmidî küresel veya çokgenlerden birini cevher-i fert olarak düşünmüşlerdir. Ancak İcî ve şârihi Cürçânî “biz cevher-i ferdin bir sonu olduğunu kabul etmiyoruz. Bu kabul edilse bile onun sonlu oluşundan son tarafından kuşatılmış olması gerekmez ki çokgen veya küre olsun. Aksi halde onda bir kuşatan ve bir de kuşatılan farz edilir ve o, bölünür” (Cürçânî, 2015, s. 744) diyerek şekilsiz cevher-i fert görüşünü benimsemişlerdir.

Üçüncü mevkîfin beşinci maksadı bir cevher-i ferd altı cevherle çevrili- dir başlığını taşımaktadır ve oluşun nasıl vukua geldiği tartışılmaktadır (Cürçânî, 2015, s. 596). Eş'arî ve Mu'tezile, komşuluğu iki cevherin aralarına üçüncü bir cevher giremeyecek durumda olmaları ve birleşmenin oluştan başka bir şey olmadığını savlamışlardır (Cürçânî, 2015, s. 598). “Çünkü oluş, cevher kendi başına iken onda meydana gelir. Oysa komşuluk böyle değildir. Zira komşuluk, cevher tek başına iken onda meydana gelmez” (Cürçânî, 2015, s. 598) diyerek komşuluğun ilineksel olduğu kanısındadırlar.

Cevher-i ferdlerin birleşmesinde kaç telif olduğu da mütekellimler arasında ihtilaf yaratmıştır. Mu'tezile yedi cevherin tek bir telif doğurduğunu söylemiştir. Diğer bir grup mütekellim altı ya da yedi cevherin birden çok telif oluşturduğunu iddia etmiştir (Cürçânî, 2015, s. 598). İcî ve Cürçânî bu konuda Bakîllânî'nin yorumuna daha yakın durmaktadırlar. Bâkîllânî'ye göre “bir cevher bir mekânda bulunduğu, sonra ona temas eden ve komşu olan cevherler peş peşe geldiğinde sonra zâil olduğunda önce ve sonra meydana gelen oluş tektir, oluşun zatı değişmemiş ve çoğalmamıştır. İsimler yalnız itibarlara bağlı olarak çoğalmıştır” (Cürçânî, 2015, s. 600).

Atomların Delillendirilmesi

Cürçânî'ye göre mütekellimler cevher-i ferdin varlığını iki tarz delil göstererek ispat etmişlerdir. Birinci tür delillendirmede her birisinin bölünmeyi kabul ettiği ve bilfiil meydana gelmiş bu parçaların sonlu olduğu iddialarına yanıt verilmiştir. Bölünmeyi kabul eden her şeyin bilfiil olduğunu iddia eden bu görüşün üç gerekçesi vardır. Birinci gerekçe birliğin anlamının onun bölünmemesinden ibaret olmasıdır (Cürçânî, 2015, s. 770). İkinci gerekçeye göre bölünmeyi kabul eden şey

9 Burada te'lif sözcüğü ülfetten türetilmektedir. Bu da alışma, kaynaşma, barışma gibi anlamlar içerir. Modern okurlar bunu günümüzün bağları olarak da düşünebilir. Burada İslam atomcularının bağ kavramını bildiği gibi bir iddia ortaya atarak anakronizme düşmek istemeyiz. Bu, sadece anlaşılmayı kolaylaştırmak açısından tercih edilebilir.

bir olsaydı, parçalamak onu yok etmek olurdu. Oysa bu da yanlıştır (Cürcânî, 2015, s. 770). Üçüncü ve son gerekçe ise parçalarının kesitlerinin bilfiil birbirinden ayrılmış olmasıdır (Cürcânî, 2015, s. 770). Şârih, bu gerekçelerden ikincisini üç alt gerekçeyle ispatlamaya çalışmıştır. Bunlardan ilki, mesafenin sonsuz parçalardan oluşması durumunda o mesafenin sonlu bir zamanda kat edilmesinin imkânsız olduğudur. “Çünkü mesafenin yarısı kat edilmedikçe bütününün ve çeyreği kat edilmedikçe yarısının kat edilmesi imkânsızdır ve bu, böylece sonsuza kadar gider. Bu durumda mesafe ancak sonsuz bir zamanda kat edilebilirdi ve hızlı, yavaşta ulaşamazdı (Cürcânî, 2015, s. 772).¹⁰ Cürcânî, bu cevap ile Nazzâm’ın “mesafede fiilen var olan sonsuz parçalar” fikrini de çürütmeyi amaçlamıştır. İkinci alt gerekçe, söz konusu olan cismin hacminin ve miktarının sonlu olmasıdır. Dolayısıyla o iki uçla sınırlandırılmıştır. Oysa sonsuz olan şeyin iki sınırlayıcı arasında kuşatılması imkânsızdır. Böylece cisimde bilfiil var olan parçaların da sonsuz olması imkânsızdır (Cürcânî, 2015, s. 774). Son alt gerekçe ise cismin hacimli olması ve cevherlerin birleşmesiyle oluşan hacim artışının ancak sonlu parçalarla mümkün olmasına dayanır (Cürcânî, 2015, s. 774).

Delilerin ikinci türü ise doğrudan doğruya cismin bölünmeyen parçalardan oluştuğunun açıklanmasıdır. Bunda da yedi gerekçe vardır (Cürcânî, 2015, s. 776). Bu gerekçelerden ilki, konumlu ve bölünemez olan noktadır. Çizgiler bu nokta sayesinde temas eder; yüzeyler çizgiler sayesinde temas ederler; cisimler ise yüzeyler sayesinde temas ederler (Cürcânî, 2015, s. 776). İkinci gerekçe hareketin varlığı bakımından atomun delillendirilmesidir. Hareket zorunlu olarak mevcuttur ve şimdi, geçmiş ve gelecek kısımlarına ayrılır. Bu bağlamda mütekelime göre ‘şimdi’ mevcuttur. Mevcut olmasaydı ne geçmiş ne de gelecek olabilirdi. Bu yüzden hareket, varsayımsal olarak bile bölünemez (Cürcânî, 2015, s. 780). Üçüncü gerekçe geometrik bir ispattır. Bunun için Öklid’in *Usûl* kitabının üçüncü makalesinin on beşinci şekilden yararlanılmıştır. Buna göre Öklid bu şekilde açılarının en küçüğü olan bir açının varlığını kanıtlamıştır (Cürcânî, 2015, s. 780). Doğal olarak söz konusu açı bölünemez parça kabul edilmeden düşünülemez (Cürcânî, 2015, s. 782). Dördüncü gerekçe yüzeye temas eden kürenin arasındaki temas eden şeyin bölünemez olmasıdır (Cürcânî, 2015, s. 782). Beşinci gerekçe bir çizginin üzerinden geçen ikinci çizginin üzerinden geçmesi durumunda, bu geçiş esnasında çizginin bütün parçalarına temas etmesi zorunludur. Bu temas ise ancak tek bir noktayla olur (Cürcânî, 2015, s. 784). Altıncı gerekçeye göre cisim bölünemeyen parçalardan oluşur ise gökte ve hardal tanesindeki bölünmenin sonsuza kadar gidecek olmasıdır ki bu saçmadır (Cürcânî, 2015, s. 784). Yedinci ve sonuncu gerekçe ise bölünemeyen parçalar olmasaydı hardal tanesi, sonsuz yüzeylere bölünebilirdi ve böylece bu yüzeyler bütün yeryüzünü kaplardı. Ancak böyle olmadığı açıktır (Cürcânî, 2015, s. 786).

¹⁰ Bu örnek Elealı Zenon’un meşhur paradoksları arasındadır (Palmer, 2017).

Sonuç

Atom kavramı günümüz için çok alışlagelmiş bir kavram olsa da Antik ve Orta Çağlarda belirsiz bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Antik Yunan döneminde genel olarak arke problemi olarak karşımıza atom, Orta Çağ İslam filozofları için teolojik amaçlar doğrultusunda kullanılmıştır. İcî ve Cürcânî önemli İslam atomcuları arasındadır. Bu iki ismin verdiği atom modelleri netice itibariyle mantıksal çıkarımlara dayanmaktadır. Hem meşşailere karşı durmak hem de teolojik argümanlarını güçlendirmek adına atomculuğu kullanmışlardır.

Cürcânî'nin atom kuramını burada özetleyecek olursak;

- 1) Atomlar bilfiil ve sonludur.
- 2) Tek bir cevher-i fert cisim oluşturmaz; cismin oluşabilmesi için en az iki tane cevher-i fert gerekir.
- 3) Cevher-i ferdin bir sınırı yoktur.
- 4) Cevher-i ferdin bir sınırı olmadığı için herhangi bir çokgene benzetilemez.
- 5) Cevherlerin telifi konusunda Bakıllanî'nin görüşünü benimsemiştir.

Cürcânî bütün doğa felsefesini atomculuk üzerine kurmuştur. Hareket, zaman, oluş-bozuluş gibi problemleri de bu bağlamda ele almıştır. Allah'ın âdeti üzere her "an" yaratılıp yok edilen atomlar hareketin ve diğer bütün şeylerin kaynağıdır. Hareketin bu şekilde oluşması daha derin bir problemi ortaya çıkarmaktadır. Bilindiği üzere Avrupa fiziğinde Aristoteles fiziği ilk darbeleri "hareket problemi"nin çözülmesi aşamasında almıştır. Newtoncu klasik fizik hareket kuramları üzerine inşa edilmiştir. Bu vesileyle şu soru önemli bir nokta arz etmektedir. Atomcu İslam öğretisinin öngördüğü ve hareketi sürekli yaratım ve yok olma ilkesine dayandıran ontolojik bakış bilimsel devrimi doğurabilir miydi? Elbette bu kısa çalışmada bunun hakkında sağlıklı bir hüküm vermek zordur. Kelam ontolojisi ve epistemolojisi üzerinde yürütülecek tartışmalar bu konuda daha sağlıklı bir karar vermemizin önünü açacaktır.

Kaynakça

- Altaş, E. (2015). Fahreddin er-Râzî'nin el-Cevherü'l-ferd Adlı Risalesinin Tahkiki ve Tahlili. *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 75-170. <https://doi.org/10.15808/Nazariyat.2.3.M0018>
- Arslan, A. (2008). *İlkçağ Felsefe Tarihi 1: Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi* (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Berryman, S. (2016). Ancient Atomism. içinde Z. Edward N. (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2016 Edition). Stanford: Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=atomism-ancient>

- Bolles, E. B. (1999). *Galileo'nun Buyruğu*. Nermin Arık (Çev.). Ankara: TÜBİTAK.
- Bulğen, M. (2018). *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*. Ankara: TDVİA.
- Cürcânî, S. Ş. (2015). *Şerhu'l-Mevâkıf. Cilt:2*. Ömer Türker (Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Dhanani, A. (2011). İslâm Düşüncesinde Atomculuk. Mehmet Bulğen (Çev.). *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 393-400.
- Gümüş, S. (1993). Seyyid Şerif Cürcânî. içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı. <https://islamansiklopedisi.org.tr/curceni-seyyid-serif>
- Günaltay, Ş., & Bayın, İ. (2008). *Kelâm Atomculuğu ve Kaynağı Sorunu*. Ankara: Fecr.
- Hamilton, S. (2001). *Indian Philosophy: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Karadaş, C. (2004). Atomcu Düşünceler ve Kelâm Atomculuğu. *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 57-72.
- Konstan, D. (2018). Epicurus. içinde E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2018). Metaphysics Research Lab, Stanford University <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/epicurus/>
- Laertius, D. (2010). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. Candan Şentuna, (Çev.). (4. baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Liddell, H. G., & Scott, R. (1940). *Atomos. A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press. Geliş tarihi gönderen [http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=a\)/tomos](http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=a)/tomos)
- Marx, K. (2013). *Demokritos ile Epikouros'un Doğa Felsefelerindeki Ayrım*. Saffet Babür (Çev.). Ankara: BilgeSu. (Özgün eser 1841 tarihlidir)
- Moses, ben M. (2017). Delâletü'l-Hâirîn. Bilal Taşkın (Çev.). *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 219-246.
- Palmer, J. (2017). Zeno of Elea. içinde E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2017). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/zeno-elea/>
- Pasnau, R. (2007). Democritus and Secondary Qualities. *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 89(2), 99-121.
- Pines, S. (2017). *İslâm Atomculuğu*, Osman Demir (Çev.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Pretzl, O. (2015). Erken Dönem İslâm'ın Atom Öğretisi. Bilal Kır (Çev.). *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 561-575.
- Sinanoglu, M. (2004). el-Mevâkıf. içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 29, ss. 422-424). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Şehristânî, A. (2012). Cevher-i Ferdin İspatı Hakkında, Ömer Ali Yıldırım (Çev.). *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2), 155-160.
- Türker, Ö. (2015). Giriş. içinde S. Ş. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* (C. 1, ss. 17-89). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.